

-Не бойтесь быть ласковыми. Воспитание лаской – это утверждение самоуважения. Я не верю в успех наказания, в котором есть хоть капля унижения человеческого достоинства. Коснемся же лаской детского сердца. Будем беречь человеческое достоинство.

Приведу заключительные строки письма В.А.Сухомлинского к дочери, принявшей решение продолжать профессионально дело матери и отца:

«О том, как вести человека к постижению идеи, от идеи к убеждению, теория обучения говорит пока еще очень мало. Да если бы об этом были написаны и многие книги – все равно каждому учителю приходится искать свою дорожку, потому что у каждого свои питомцы и каждый из них – неповторимая личность. Советую тебе: думай об этом всегда. Будь здорова и счастлива, доченька. Пусть труд, котрому ты решила посвятить свою жизнь, принесет тебе счастье».

Твой отец. 1968.

Смутьсон М.Л.

Київ

Інститут психології імені Г.С. Костюка

НАПН України

РОЗВИТОК ДОРОСЛОЇ ЛЮДИНИ У СУЧАСНОМУ ТРАНЗИТИВНОМУ СВІТІ

Сучасний соціум (світ, суспільство) визначають як транзитивний, тобто як мінливий, невизначений, множинний, такий, який постійно потребує складних виборів та прийняття рішень. У цих складних транзитивних умовах «мережевого і кліпового століття» суттєво збільшуються вимоги до суб'єктної активності, тобто самостійності і самодостатності дорослої людини, яка приймає рішення, її готовності ризикувати, її толерантності до невизначеності, глибини прогнозування та передбачення. Затребуваною є лабільна особистість, здатна до самостійного створення цілей та пріоритетів саме у

невизначеній системі життєвих координат (Щукіна, 2018). Однак, на думку М.О.Щукіної, ризики соціальної дезадаптивності і вибору девіантної життєвої стратегії теж зростають. Цю неоднозначність існування у транзитивному світі із дуже великим значенням самостійності і відповідальності особистості добре охоплює суб'єктний підхід. Адже, за А.В.Брушлінським: суб'єкт «завжди нерозривно пов'язаний з іншими людьми і разом з цим автономний, незалежний, відносно відокремлений» (Брушлинский, 1994, с. 5). Не викликає сумнівів, що ефективна відповідь на виклики транзитивного світу потребує постійного, безперервного розвитку інтелекту та суб'єктності на кожному віковому етапі, однак найбільш принциповим цей аспект є для дорослої людини (Смұльсон М.Л., 2017).

Такий плінний транзитивний світ також називають VUCA (це аббревіатура з англійських слів volatility (нестабільність), uncertainty (невизначеність), complexity (складність) і ambiguity (неоднозначність) (Беннет та ін., Інтернет). Американські фахівці вважають, що інколи до VUCA звертаються для того, щоб пояснити власну розгубленість перед складним сучасним світом: адже навіть щось планувати та організувати, якщо все одно сучасним світом править хаос і невизначеність? Світ збожеволів (там само). Ми б сказали, що йдеться про раціоналізацію як психологічний захист при відмові від роботи з власною суб'єктністю, коли її рівень виявляється недостатнім для ефективної адаптації у транзитивному, мінливому світі, зокрема, віртуальному.

Автори пропонують розглянути і схарактеризувати кожний з цих параметрів VUCA окремо, і вважають, що в цьому разі можна адекватно вирішити наявні проблеми за допомогою не дуже складних організаційно-менеджерських заходів (приклади беруться з бізнесу). Так, наприклад, *складну* ситуацію вони визначають як таку, в якій багато взаємопов'язаних елементів та змінних. Певна інформація є, і щось можна передбачити з упевненістю, однак масштаб або складність явища надто великі, щоб схопити його цілком. Прикладом складності ситуації є

така, коли компанія, скажімо, працює у багатьох країнах і у кожній, зрозуміло, свої закони, митні та інші тарифи та культурні особливості. Яке ж рішення пропонується? Досить просте: бізнес потрібно реструктуризувати і, відповідно, зорієнтувати на конкретні вимоги певної країни. Так само, безумовно значно спрощуючи проблему, автори розглядають *нестабільність* (потрібно передбачити можливі перебої у постачанні і застатися відповідними ресурсами), *неоднозначність* ситуації (потрібно ризикувати і експериментувати, висувати і перевіряти різноманітні гіпотези, вчитися на власних перемогах і помилках) і *невизначеність* ситуації (рекомендується спеціально інвестувати у збір, аналіз і доступ до інформації, провести реорганізацію, створивши інформаційний підрозділ тощо).

Однак ми скоріше схильні погодитися з А. Шароновим, який пропонує інший підхід - саморозвиток і особистісні зміни відповідно до нових викликів, відповідно до складності зовнішнього світу (Шаронов, Інтернет). Наш варіант відповіді – розвиток і саморозвиток суб'єктної активності, суб'єктності та інтелекту (Смульсон, 2016).

Відомо, що для опису таких складних процесів використовують специфічне поняття постмодерністського дискурсу - «ризом». Цей термін запозичений Жилем Делезом і Феліксом Гваттарі (Deleuze , Guattari , 1987) з ботаніки, де він означає таку побудову корінневої системи, в якій немає центрального стрижневого коріння, а є множина непередбачуваних у своєму розвитку ліній, які переплітаються, відмирають, регенеруються тощо. Вважається, що ризом являє собою образ постмодерного світу, в якому відсутня централізація, порядок та симетрія.

Існує підхід, відповідно до якого поняття «ризом» допомагає розкрити суть та особливості функціонування Інтернету (Емелін, Інтернет). Зупинимось коротко на цьому підході, оскільки він розкриває транзитивність Інтернету як своєрідної моделі сучасного світу, яка інколи видається достатньо безпечною, такою, на якій можна намагатися

розвивати суб'єктність. Однак зрозуміло, що безпека Інтернету щодо реального світу принципово відносна, Інтернет має свої складності і «підводні каміння», інколи досить серйозні і небезпечні. Крім того, порівняння Інтернету (віртуальної реальності) з ризомою потрібно для того, щоб зрозуміти міру невизначеності цієї реальності, її складність і багатовимірність, які не тільки можна прирівняти до невизначеності сучасного реального світу (див. вище), але й вважати такими, що перевищують його складність за рахунок можливості набагато більш швидкісного створення і руйнування.

Перші принципи, які лежать у підґрунті ризоми – це зв'язок і *гетерогенність*. Відповідно до них, кожна точка може бути з'єднана з будь-якою іншою, оскільки ризома не має вихідного пункту розвитку, вона децентрована та антиєрархічна. Якщо подивитися з цієї точки зору на сучасний Інтернет, то мережа виявиться децентрованою і неєрархізованою, адже в ній немає центрального пункту, який контролює інформаційні потоки. Не має значення маршрут, за яким іде інформація, головним тут є можливість контакту з будь-яким адресатом і можливість прямого доступу до будь-якої сторінки, незалежно від її розташування у мережі.

Наступний принцип, який Делез і Гваттарі кладуть у побудову ризоми, - це *принцип множинності*. Відповідно до Інтернету, йдеться про кіберпростір, за межами якого не існує тих місць, які ми віртуально відвідуємо (бібліотек, музеїв тощо), а існують лише лінії - канали зв'язку, які поєднують потрібні веб-сторінки. Це й дозволило Уільяму Гібсону назвати глобальну мережу «колективною галюцинацією».

Ще один принцип, іманентний ризомі, одержав назву принципу «*незначного розриву*». Відповідно до нього, коріння може бути розірване у будь-якому місці, однак, незважаючи на це, воно відновить своє зростання або у старому напрямку, або обере новий. Багато в чому у зв'язку з цим принципом Інтернет і став тією зоною свободи, якою він є сьогодні. Немає потреби нагадувати, яку роль зіграв Інтернет у визвольних рухах останніх років, зокрема, у революції гідності в Україні. Однак, з

іншого боку, вважається, що ізоляція певної частини Інтернету є сьогодні неможливою повністю, оскільки існують альтернативні обхідні маршрути. Крім того, на сьогодні Інтернет є найбільш невразливим із засобів масової комунікації. Отже, принцип незначного розриву фактично означає неможливість блокади, ізоляції і цензури у всесвітньому павутинні.

Останніми принципами, закладеними в основу побудови ризому, є «картографія і декалькоманія». Протиставляючи кальку й карту, Делез і Гваттарі підкреслюють, що остання відкрита, мобільна, чутлива до змін, може перевертатися тощо. Калька, навпаки, не піддається модифікації, не створює нового і лише копіює наявні лінії та окреслення. Малюнок на карті ніколи не завершений, він змінюється відповідно до зміни дійсності (питання про те, що карта не є територією, залишимо за межами аналізу). Отже, ризоморфні об'єкти принципово не піддаються калькуванню і не можуть бути відтворені.

Відповідно, ці принципи теж відповідають структурі Інтернету, який є незакінченою, неієрархічною системою, яка динамічно розвивається. Безперервні процеси змін не дозволяють мережі хоча б тимчасово стати тотожною самій собі, що робить неможливим її калькування.

Автор описаної вище концепції В.О.Ємелін вважає, що саме ризоморфна конструкція Інтернету сприяє формуванню кіберкультури, тобто специфічної форми культури інформаційного суспільства (Ємелін, Інтернет).

З іншого боку, проблема створення суб'єктом власного віртуального простору на ґрунті Інтернету, соціальних мереж, навчальних та інших сайтів і курсів (див. більш докладно «Інтелектуальний розвиток дорослих...», 2015) теж пов'язана з ризоморфною побудовою Інтернету, його децентрованою і хаотичною структурою. Тому орієнтація і вибір у цій складній гіпертекстовій структурі, з одного боку, потребують неабиякої суб'єктної активності, з іншого, розвивають її для подальших виборів і в Інтернеті, і у реальному житті.

Цікавим у цьому зв'язку є безумовно пов'язаний з проблемою суб'єктності і розвитку підхід до впливу на людину складності і стресогенності сучасного світу, проаналізований американським дослідником Талебом, який одержав назву «тріада Талеба» (Талеб, 2017).

Талеб стверджує, що звичайно ми говоримо про два протилежні поняття - вразливість і невразливість (крихкість та стійкість). Зрозуміло, що скло, скажімо, більш вразливе (крихке), ніж камінь. Однак автор вводить ще поняття «антикрихкість», розуміючи під цим таку властивість, як оновлення, розвиток, набуття нових ефективних рис під впливом невизначеності, непередбачуваних і нерегулярних подій (за образною термінологією Талеба – Чорних лебедів), потрясінь, стресорів і змінності, інакше кажучи, транзитивності сучасного світу. Все те, що від випадкових подій або потрясінь скоріше поліпшується, ніж погіршується, є антикрихким. Відповідно, системи, які квітнуть від випадковості, мають сьогодні домінувати. Прикладом такого домінування є, на думку Талеба, сучасні технології. Вважається, що технологія – породження антикрихкості, вона створювалась тими, хто не боїться ризикувати, рухатися вперед за допомогою спроб та помилок.

Антикрихкість передбачує появу не прогнозованих і малоімовірних подій, у той час як ані стійкість (без розвитку), ані крихкість цих подій не очікує. Виходить, що крихкість – це те, що не любить змін, і, відповідно, не любить також випадковості, невизначеності, безладдя, помилок, стресорів тощо. Не любить це й стійкість, не ламається, але ж і не розвивається у цій ситуації.

Антикрихкість отримує вигоду, а крихкість і стійкість – навпаки – від таких явищ. Антикрихкість відповідає кластеру безладдя: невизначеність, варіативність, неповне знання або навіть незнання, імовірність, хаос, волятильність (змінність), безладдя, ентропія, час, невідомість, випадковість, сум'яття, стресор, помилка, розсіяння результатів. Цій перелік виглядає як досить повна характеристика транзитивного світу, і тільки

повноцінна суб'єктність, на нашу думку, може вирішити проблеми існування в ньому.

Тріада Талеба по-різному реагує на помилки. Крихке ненавидить помилки, невразливе вважає, що помилки тільки надають інформацію, антикрихке любить помилки (якщо вони маленькі – важливе зауваження, бо великі помилки типу Чорнобиля надто ризиковані для людства – М.Л.). Зазначимо принагідно, що, як на нашу думку, оцінка розміру помилки теж є певним суб'єктивним критерієм антикрихкості – наприклад, для однієї людини розлучення є трагедією (тобто невірний вибір супутника життя – великою помилкою), а для іншої – простою зміною умов життя, тобто проявом волятильності. Більше того, крихке, зрозуміло, не переживе великої помилки-катастрофи, а антикрихке, навпаки, породжує обернені, маленькі (знову ж таки суб'єктивно маленькі!) помилки (Талеб, 2017).

Отже, провідним аспектом підходу Талеба є орієнтація на розвиток у цьому транзитивному, тобто складному, невизначеному і важко прогнозованому світі. У цьому зв'язку пошлемося на Е. Морена, який наполягає на тому, що програма довгострокового розвитку людства має базуватися на антропологічному принципі. Дійсний розвиток – це еволюція не суспільства, а людини, її людський розвиток. І далі. «Поняття «розвиток» (développement) має стати багатовимірним і вийти за рамки або зруйнувати схеми не тільки економічних, але й культурно-цивілізаційних моделей Заходу, які претендують на те, щоб визначити і затвердити його смисл і норми. Це поняття має порвати з концепцією прогресу, з упевненістю в історичній визначеності, щоб створити певну нам невідому невизначену можливість. Ми маємо зрозуміти, що розвиток ніколи неможливо придбати; як усе живе і людське, він наражається на атаку принципу деградації і має потім безупинно відновлюватися» (Морен, Інтернет). Підкреслено нами. М.С.

Такий підхід до розгляду проблеми розвитку відповідає нашому психологічному аналізу цього явища, і, зокрема, нашому підходу до розвитку інтелекту і суб'єктності (Смульсон,

2013, 2016), а також аналізу зв'язку суб'єктності і саморозвитку, евристичності суб'єктного підходу у психологічних дослідженнях саморозвитку особистості, проведеному М.О. Щукіною (Щукина, 2018). Відповідно до її підходу, здатність до саморозвитку є невід'ємною, іманентною властивістю суб'єкта, оскільки, будучи здатним до перетворювальної активності, суб'єкт може спрямовувати її на будь-який об'єкт світу, відповідно, в якості такого об'єкта він може розглядати і себе. Інакше кажучи, він може виступати одночасно і автором, і твором.

Отже, поняття розвитку глибше розкривається через вказівку на його суб'єктний характер, а суб'єктна сутність розвитку, в свою чергу, адекватно виражається через категорію саморозвитку (Щукина, 2018; Смульсон, 2013, 2016).

Нагадаємо, що Ю.І. Машбиць пов'язував розвиток і саморозвиток з такими категоріями, як задача та її довізначення. Говорячи про учінневі (учбові) задачі, він зазначав, що саме завдяки довізначенню цих задач учень виступає як суб'єкт учбової діяльності. Крім того, у процесі довізначення учень найповніше реалізує свою самостійність, яка є важливою ознакою суб'єкта як психічного новоутворення (Машбиць, 2006).

Використовуючи цей підхід, можна сказати, що антихкрикхий суб'єкт (за Талебом) довізначає задачі, з якими стикається у транзитивному світі, за рахунок чого у цих складних умовах відбувається саморозвиток, а не стагнація і деградація.

У цьому зв'язку досить нетривіальним видається розгляд ідеї розвитку, проведений учнем Г.П.Щедровицького В.О.Проскурніним відповідно до аналізу співвідношення понять «проблема» і «задача» в діяльності. На його думку, проблема розвитку виникає тоді, коли не спрацьовують відомі підходи, методи, за образним виразом автора, виникає «корупція діяльності». І тому ідея розвитку – це ідея, «яка вирішує проблему корупції діяльності, тобто розривів діяльнісної тканини, які утворилися вільно або мимоволі, яку «заштопати»

за методом, тобто традиційним задачним способом, неможливо» (Проскурнин, 2019). Відповідно, коли Г.П.Щедровицький пропонує розширення і оновлення набору мисленнєвих операцій, то це є наслідком необхідності розв'язувати саме проблеми, тому що для розв'язування задач достатньо й старого набору.

Отже, як зазначає автор, розвиток потрібний для того, щоб вирішити проблеми, які виникли у діяльності, і не можуть бути вирішені традиційними методами (додамо – для суб'єкта чи спільноти як групового суб'єкта). Така ситуація, як було показано вище, безперервно виникає у транзитивному світі і, відповідно, безперервно вимагає розвитку і, в свою чергу, розвиткові сприяє. І тому відповідь на запитання «Що значить розвиватися?» звучить, за Проскурніним, досить афористично: «Прагнути до неможливого, робити неможливе, бути готовим побачити в результаті неймовірне, стати відповідним тому, що прагнеш охопити неможливе, і це неможливе – і не своє, і не рукотворне; зрозуміла необхідність у формуванні внутрішньої готовності і потенціювання певного зусилля до ривку; осмислене відкладення оцінок ризиків; нарешті, має бути очевидним момент продукування («зривання з язика») єдиної осмисленої відповіді на запитання «що робити у цій ситуації?» - «розвиватися!» (Проскурнин, 2016).

Основним критерієм розвитку є, як відомо, поява новоутворень (інакше – функціональних органів). Описаний вище В.О.Проскурніним процес розвитку ще раз підтверджує, що створення функціональних органів – результат великої, творчої праці, яка здійснювалась в історії людства і здійснюється кожною людиною. Для цього необхідні великі, неординарні зусилля.

Ми вже запропонували раніше (Смульсон, 2013) назвати ці зусилля, цю велику працю **працею, діяльністю саморозвитку**. Праця по саморозвитку інтелекту і суб'єктності є необхідною для дорослої людини, вона особливо важко дається в похилому віці, і тому саме у дорослих є виток найпринциповіших новоутворень. Отже, на нашу думку, можна безумовно вважати

діяльність саморозвитку провідною в старості, а, може, й взагалі у дорослому віці. І, відповідно до рівня суб'єктності, поняття *доросла людина* постає не як вікова, а як змістовна категорія, за цим критерієм дорослими можна вважати і сімнадцятирічного юнака – випускника школи, готового до оволодіння улюбленою справою, і, звичайно, людину середнього віку, і, може, не дуже соматично здорових, але сильних духом і психічно збережених старих людей.

При цьому ми розглядаємо суб'єктність у нерозривному зв'язку з інтелектом людини, зокрема, з її метакогніціями (Смульсон, 2016; Інтелектуальний розвиток дорослих..., 2015; Розвиток суб'єктної активності..., 2018). Як афористично зазначає з цього приводу відомий культуролог Михайло Епштейн, «суб'єктність – це зворотній зв'язок розуму з самим собою, здатність мати внутрішній світ, який сам визначає власне наповнення» (Епштейн, 2019). Наше розуміння розвитку інтелекту і суб'єктності дорослої людини у сучасному складному транзитивному світі теоретично і експериментально реалізовано у дослідженнях співробітників нашої лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання, зокрема, представлених у цій збірці.

Література

1. Беннет Натан, Джи Джеймс, Лемуан Джи Джеймс. VUCA: с чем это едят и какая от этого польза? URL: <https://hbr-russia.ru/management/operatsionnoe-upravlenie/> (дата звернення 25.04.2018)
2. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. Москва : Институт психологии РАН, 1994 г. 109 с.
3. Емелин В.А. Глобальная сеть и киберкультура. Ризома // Интернет URL: <http://emeline.narod.ru/rhizome.htm> (дата звернення 20.03.2018).
4. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія / Смульсон М.Л. та ін. ; за ред. М.Л. Смульсон. Київ : Педагогічна думка, 2015. 221 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/10064> (дата звернення 25.04.2019).
5. Машбиць Ю.І. Теоретико-методологічні проблеми розвивального навчання // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка

- АПН України / За ред. Академіка С.Д. Максименка. Київ : Міленіум, 2006.
- 6.Проскурнин В.А. К идее развития в контексте СД/СМД методологии. URL: <http://conflictmanagement.ru/wp-content/uploads/2016/02/V.A.-Proskurnin.-K-idee-razvitiya.pdf> (дата звернення 2.05.2019).
- 7.Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія / Смульсон М.Л. та ін. ; за ред. М. Л. Смульсон. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 180 с. URL: http://lib.iitta.gov.ua/712119/1/Rozvytok_subyektnoyi_aktivnosti_doroslyh_u_virtualnomu_prostorii.pdf (дата звернення: 16.12.2018).
8. Смульсон М.Л. Категорія розвитку в сучасній психології. Технології розвитку інтелекту. 2013. Т.1, № 4 URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/68 (дата звернення 27.05.2019).
9. Смульсон М. Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі . Технології розвитку інтелекту, Т.2, № 2(13), 2016. URL:http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18 (дата звернення 26.05.2019)
10. Смульсон М.Л.Психологічні механізми в концепції навчання Ю.І.Машбиця Технології розвитку інтелекту, Т.1, № 6. URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/123 (дата звернення 25.05.2019)
11. Смульсон М.Л. Інтелект і ментальні моделі світу / Наукові дослідження когнітивної психології – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. Вип.12. С. 38 – 49.
- 12.Талейб Н.Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2017. 768 с.
- 13.Шаронов А. «Я – 2.0». URL: <http://fastsalftimes.com/sections/obzor/1289.html> (дата звернення 12.04.2018)
- 14.Щукина М.А. Эвристичность субъектного подхода в психологических исследованиях саморазвития личности. Психологический журнал. Т. 39, № 2, 2018. С. 48 – 57.
- 15.Эпштейн М. наброски к теории всего. Знание – Сила. 2019. № 3, URL: <https://snob.ru/profile/27356/blog/150845> (дата звернення 27.04.2019)